

Atf / Citation

AKARSLAN, Z. (2024). "Azerbaycan'da Bağımsızlığa Adanmış Bir Ömür: Fethali Han Hoyski (1875-1920)". *Gazi Türkiyat*, 34: 129-149.

Geliş / Submitted 15.09.2023

Kabul / Accepted 27.03.2024

DOI 10.34189/gtd.34.008

AZERBAIJAN'DA BAĞIMSIZLIĞA ADANMIŞ BİR ÖMÜR: FETHALİ HAN HOYSKI (1875-1920)*

A Life Dedicated to Independence in Azerbaijan: Fethali Khan Hoyski (1875-1920)

Zeynep AKARSLAN**

Öz

1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile toprakları kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılan Azerbaycan, bu tarihten 1918 yılına kadar Çarlık Rusya egemenliği altında varlığını sürdürdü. Çarlık Rusya'da 1917 yılında meydana gelen Bolşevik İhtilali uzun yıllardır Rusya egemenliği altında yaşayan milletlerin bağımsızlığı için umut ışığı oldu. Bu dönemde Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele eden isimlerden biri de Fethali Han Hoyski'dir. Cafer Kulu Han neslinden gelen Fethali Han Hoyski, eğitimini Moskova'da aldıktan sonra 2. Rus Devlet Duması'nda Azerbaycan'ı temsil etmiş, daha sonra Transkaukasya Seymi'nde önce eğitim işleri ile ilgilenmiş ardından Adalet Bakanı olarak görev yapmıştır. Bir avukat olarak siyasi kariyerine başladığı ilk günden itibaren hak eşitliği, özgürlük ve adalet kavramlarının savunucusu olan Fethali Han, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1918-1920 yılları arasındaki kısa bağımsızlık döneminin ilk Başbakanı, Dışişleri Bakanı, İçişleri Bakanı ve Adalet Bakanıdır. Bu çalışma, Fethali Han Hoyski'nin nesli ve Azerbaycan siyasi tarihindeki yeri ve öneminin anlaşılması açısından arşiv belgeleri ve dönemin kaynakları ışığında oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fethali Han Hoyski, Azerbaycan, Kafkasya, bağımsızlık, Bolşevik Rusya.

Abstract

Azerbaijan, whose lands were divided into two as north and south with the Treaty of Turkmenchay signed in 1828, continued its existence under the rule of Tsarist Russia from this date until 1918. The Bolshevik revolution that took place in Tsarist Russia in 1917 was a beacon of hope for the independence of the nations that had been under Russian rule for many years. In this period, one of the names who struggled for the independence of Azerbaijan was Fethali Khan Khoyski. Fethali Han Hoyski, who is from the generation of Cafer Kulu Khan, received his education in Moscow and went to II. He represented Azerbaijan in the Russian State Duma, then in the Transcaucasian Sejm he first dealt with educational affairs and then served as the Minister of Justice. Fethali Khan, who has been a defender of the concepts of equality of rights, freedom and justice since the first day he started his political career as a lawyer, is the first Prime Minister, Minister of

* Bu çalışma Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı'nda yapılan "Azerbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski (1875-1920)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

**Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/TÜRKİYE. zeynep.akarslan@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3134-2332

Foreign Affairs, Minister of Internal Affairs and Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan in the short independence period between 1918-1920. This study has been discussed in the light of archival documents and sources of the period in order to understand the place and importance of Fethali Khan Khoyski in the political history of Azerbaijan.

Keywords: Fethali Khan Hoyski, Azerbaijan, Caucasia, independence, Bolshevik Russia.

GİRİŞ

Tarih boyunca birçok millete ev sahipliği yapmış olan Kafkasya, Orta Asya ile Avrupa arasındaki doğal geçiş koridoru özelliğinden dolayı daima bir mücadeleye sahne olmuştur. Rusya'nın 1. Petro'dan (1682-1725) itibaren tarihî mirası haline gelen sıcak denizlere inme politikası 1801 yılında ilk olarak Gürcistan'ın ele geçirilmesiyle sonuçlandı. Gürcistan'ın hâkimiyet altına alınmasından sonra Kafkasya üzerinde yaşanan mücadelelerin kazananı Rusya oldu. Rusya, 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Kafkasya üzerindeki hâkimiyetini pekiştirdi. Bu dönemde Rusya hâkimiyeti altına giren Azerbaycan, bağımsızlığına ancak 1918 yılında kavuşacaktı.

1905 yılından itibaren Rusya'da birbiri ardına yaşanan ihtilal dalgaları bu topraklarda yaşayan halkların millî uyanışında etkili oldu. Azerbaycan aydınlarının önce Rusya'da düzenlenen Müslüman kongrelerine katılması, ardından hızlıca örgütlenmeleri ve nihayet 1917 yılında düzenledikleri Kafkasya Müslümanları Kurultayı Azerbaycan'da bağımsızlık fikrinin ortaya çıkması için atılan tarihî adımlardı.

1918-1920 yılları arasında bağımsız olan Azerbaycan, bu sürede bağımsızlığının dünya devletleri tarafından tanınması için çalıştı. Fethali Han Hoyski ise bu dönemin önemli siyasi aktörlerinden biri oldu. Rusya'nın bölgeye gelmesinden sonra adı değiştirilen şehirlerin tarihî isimlerine döndürülmesi, aynı coğrafyada yüzyıllardır birlikte yaşayan Gürcistan ve Ermenistan ile ikili ilişkilerin iyileştirilmesi, İstanbul'da toplanması planlanan konferans için temsilci gönderilmesi, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için Paris Barış Konferansı'na katılma kararı alınması gibi birçok önemli adımda ve bunlara yönelik alınan kararlarda Fethali Han Hoyski'nin imzası vardır. Rusya'da patlak veren ihtilaller döneminde Moskova'da eğitim gören, mesleğini icra ettiği süreçte birçok farklı şehirde görev yaparak ülkenin durumunu daha fazla gözlemlene fırsatı elde eden ve nihayet II. Devlet Duması'na katıldığında fikrî oluşumunun önemli bir kısmını tamamlayan Fethali Han Hoyski, bağımsız Azerbaycan'ın ilk başbakanıdır.

HOYSKİLER NESLİ

Hoyskiler nesli esasen Güney Azerbaycan'ın Hoy şehrine dayanmaktadır ve Hoyski soyadını alan nesil tarih boyunca önemli devlet adamları, komutanlar ve aydınlar yetiştirmiştir. Azerbaycan'ın yetiştirdiği en önemli aydın ve bilim insanlarından biri olan Ziya Musa Bünyadov ve Movsum Aliyev, Fetelihan Hoyski (1997) adlı eserinde Zahid Han'ın mektubuna dayanarak Hoyskiler neslinin adının Dunbuli¹ Batmankılınç olduğunu yazmaktadır (Bunyardov-Aliyev 1997: 3). Hoyskiler neslinden olan Zahid Han'ın hatıralarında nesliyle ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir:

Bizim neslimizin adı Batmankılınç Dunbuli'dir. Batmankılınç Dunbulileri Güney Azerbaycan'da Hoy başkent olarak, Urmiye, Karabağ ve Tebriz ülkelerinde hüküm sürdü. İran Şahı Nadir'in 27 Aralık 1738'de Hindistan üzerine gerçekleştirdiği sefere katılan Ahmed Han Dunbuli yaklaşık 30.000 askeri ile Nadir Şah'a yardım etti. Hindistan seferinden büyük bir zaferle dönen Nadir Şah, Ahmed Han ile bir antlaşma imzaladı. ... Ahmed Han'ın ölümünden sonra oğlu Cafer Kulu Han Güney Azerbaycan'da büyük bir şöhret kazandı. Bu sırada İran Şahı Ağa Muhammed Kaçar Karabağ'ın Şuşa kentinde öldürüldü. Ağa Muhammed Kaçar'ın yerine kardeşinin oğlu Feth Ali Şah İran Şahı oldu. Feth Ali Şah (Baba Han) sadece "harem" meseleleriyle ilgilendiği için yönetimi oğlu Abbas Mirza'ya devretti.² Abbas Mirza, Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın bağımsız hanlıklarını İran'a bağlamaya ve onlardan büyük bir vergi almaya karar verdi. Abbas Mirza hem Cafer Kulu Han'a hem de diğer tüm bağımsız Kafkasya hanlarına ultimatoma verdi. İlk önce Cafer Kulu Han bu ultimatoma reddetti. Bunun üzerine Abbas Mirza ordusuyla Urmiye ülkesine girdi. ... Savaş yaklaşık iki yıl sürdü. Sonunda Cafer Kulu Han yenildi ve ailesi, ordusu, beyleri ve birçok yerli aile ile kuzeye çekildi. Cafer Kulu Han, Erivan yakınlarındaki Üçkilise'de bir karargâh kurdu. O sırada Kafkasya'ya giren Çar ordusu, Abbas Mirza'ya savaş açtı (Zahid Han Hoyski'nin Mektubu).³

Fethali Han Hoyski'nin büyük dedesi olan Cafer Kulu Han Dunbuli Batmankılınç⁴, Hoy'da yaşayan ve şeceresi Şiraz Hanedanı'na dayanan Dunbuli sülalesinin başı idi. 19 Haziran 1747'de Nadir Şah Afşar'ın (1688-1747) öldürülmesinden sonra Hoy şehrinin asıl nesli olan Hoyskiler sülalesinin temsilcileri han oldu. İlk Hoy Hanı Şahbaz Han 1747-1763 yılları arasında iktidarda kaldı. Ondan sonra iktidara geçen Ahmed Han, 1763-1786 yılları arasında 23 sene hanlığın başında kaldı. Ahmed Han Hoyski iktidara geldiği ilk yıldan itibaren hanlığı Hoyski adıyla yönetti. Ahmed Han'ın 1786'da bir saray darbesiyle öldürülmesinden hemen sonra Hoy'un nüfuzlu soylularından Cafer Kulu Han Hoyski, iktidara gelerek hanlığı 1797 yılına dek idare etti (Şahsevən (Əliyərli)-Behbudov 2013: 10-11). Abbas Mirza ile arasında yaşanan hâkimiyet mücadelesinin kaybedeni olan Cafer Kulu Han bu tarihten itibaren Erivan yakınlarında bulunan Üçkilise'ye sığındı.

Gürcistan'ın 1801 yılında Çarlık Rusya'ya bağlanması tüm Kafkasya'nın kaderinin değişmesine sebep oldu. Bu işgal, Çarlık Rusya'nın bütün Kafkasya'yı işgal etmek için attığı ilk adımdı. Rusya'nın Kafkasya'daki kuvvetlerinin yeni komutanı Pavel Sisianov Aralık 1803'te Gence Hanlığı üzerine ilk saldırı emrini verdi. Gence Hanlığı'nın kısa sürede ele geçirilmesi Kafkasya'da kurulan diğer hanlıklar ve İran için önemli bir

tehditti (Shahvar-Abramoff 2018: 43). Gence Hanlığı'nın düşmesi Rusya ile İran arasında başlayacak olan savaşın ilk habercisiydi. Çünkü Rusya gibi İran'da Kafkasya toprakları üzerinde söz sahibi olmak istemekteydi. Cafer Kulu Han Dunbulı ise İran ile Çarlık Rusya arasında başlayan savaşta taraf oldu. Cafer Kulu Han'ın savaşta taraf olmasıyla ilgili iki farklı görüş mevcuttur. Zahid Han Hoyski anılarında bu konudan bahsederken şu ifadeleri kullanmaktadır:

12 Eylül 1801'de Gürcistan, Rus İmparatorluğu'na katıldı. 4 Ocak 1804'te Gence Hanlığı, Cevat Han'ın ve oğlunun ölümünden sonra Ruslara teslim oldu. Kafkasya'da savaş devam etmekteydi. Rus ordusunun başkomutanı General Sisianov, Erivan'a yürüdüğü sırada Abbas Mirza'nın ordusu tarafından kuşatıldı. Olay, tesadüfen Üçkilise civarında meydana geldi. Üçkilise'ye sığınan Cafer Kulu Han'a giden habere göre, İran ordusu Cafer Kulu Han'ın karargâhına saldırmaya hazırlanmaktaydı. Cafer Kulu Han bu haberi alınca düşmana şans tanımadan İran ordusuna saldırdı. Bu saldırı sonucunda İran ordusu kaotik bir şekilde geri çekilmek zorunda kaldı. Böylelikle Cafer Kulu Han gönülsüzce General Sisianov'un ordusunu İran ordusunun çemberinden kurtardı. General Sisianov, kurmaylarını Üçkilise'ye göndererek Cafer Kulu Han'dan izin istedi ve onu ziyaret etti. Cafer Kulu Han, Sisianov'a kim olduğunu, İran'la savaşa neden katıldığını, bölgede Rusların varlığından habersiz olduğunu anlattı. Cafer Kulu, Abbas Mirza ile arasındaki anlaşmazlıktan dolayı Ruslara istemeden yardım ettiğini söyledi. Bunun üzerine General Sisianov, Cafer Kulu Han'ı bir "muhacir" olarak Kafkasya'ya davet etti. Cafer Kulu Han Sisianov'a bu davet için teşekkür ederek, "Kafkasya'ya ancak Han olarak gelebilirim" dedi. General Sisianov, Rus İmparatoru I. Aleksandr'a gönderdiği raporunda Cafer Kulu Han'ı Han Hoyski olarak takdim etmişti. O zamandan beri Kafkasya'daki torunlarımıza "Han-Hoyski" deniyor (Zahid Han Hoyski'nin Mektubu).⁵

Bu konudaki bir başka görüş ise şu şekildedir: 1804-1813 yılları arasında yaşanan Rus-İran Savaşı sırasında Şeki'ye giden Cafer Kulu Han, burada Çarlık Rusya hâkimiyetini kabul ederek Rusya'nın hizmetine girdi. Rusya İmparatoru I. Aleksandr, Cafer Kulu Han'ı Rus ordusundaki hizmetlerinden dolayı değerli elmaslar ve altınla, tüyle süslenmiş bir madalya ile ödüllendirdi. Ekim 1806'da çıkan Salim Han isyanının bastırılmasından sonra 10 Aralık 1806'da Cafer Kulu Han Şeki Hanı ilan edildi ve General Leytanant (Korgeneral) rütbesi ile ödüllendirildi. Bu münasebetle Tiflis'e çağırıldı ve kendisine elmas bir kalemle birlikte Ali Fahri Ferman (Yüksek Şeref Kararnamesi) verilerek Şeki Hanı olduğu onaylandı. Cafer Kulu Han, Rus Devleti'ne sadakatle bağlı olacağına dair yemin ettikten hemen sonra "Mukaddes Anna Nişanı" ile ödüllendirildi (AKAK III 1869: 271; Şirinova 2013; Şahsevân (Əliyarlı)-Behbudov 2013: 11).

Gerçekte Kürekçay Antlaşması ile Çarlık Rusya hâkimiyetini kabul eden Şeki Hanı Salim Han, İran Şahı Abbas Mirza'nın da desteğini alarak isyan etti. Ancak Abbas Mirza'dan sağlanan maddi destek ve Lezgilerden meydana getirilen ordu Salim Han'ın başarılı olması için yeterli değildi. İsyân Rus kuvvetlerince kısa sürede bastırıldı. Rusya hâkimiyeti altına giren Şeki Hanlığı'nın başına ise daha önce Rusya'ya sığınmış olan Cafer Kulu Han Dunbulı atandı (Bakıxanov 1951: 222; İsmayıl-Bağirova 1997: 24).⁶ Şeki Hanlığı, Çarlık Rusya tarafından 1819 yılında lağvedilene dek

Cafer Kulu Han Dunbulı ve onun soyu tarafından yönetildi. Böylece Hoyskiler nesli Şeki Hanlığı üzerinden varlığını sürdürmeye devam etti.

Hoyskiler nesli ile ilgili olarak Nakı Keykurin'in hazırladığı kitapta yer alan "Əsl Soyadı: Xoyski, Yoxsa Dünbülü?" başlıklı yazı da Zahid Han Hoyski'nin söylediklerini desteklemesi bakımından önemlidir. Keykurin yazısında Fethali Han'ın bu "garip" soyadının nereden geldiğini tartışırken soyunun Dunbulı Batmankılınc olduğunu vurgulamaktadır. Keykurin yazısında "Bu bir talih oyunudur. Belki çoğu kimse bilmez ama Azerbaycan tarihinde yaklaşık 500 yıl hüküm sürmüş olan bu şanlı şöhretli nesle bu garip soyadını veren Gence Hanı Cevat Han'ın katili Gürcü asıllı Rus Generali Sisianov" olduğunu söylemektedir. Keykurin ayrıca Dunbulı neslinin Güney Azerbaycan'daki varlığı üzerine de yazmaktadır. Tebriz ve Hoy Hanlıklarının esasını oluşturan Dunbulılar, XV. yüzyıldan başlayarak XIX. yüzyılın ortalarına kadar özellikle Hoy şehrinde yönetimde söz sahibi idiler. Dunbulı neslinin liderleri o dönemde İran'a bağlı olan bu topraklarda, bölgenin gerçek hâkimi gibi hareket ederken bu tavrı İran Şahlarını rahatsız etmekteydi. Ancak hiçbir İran Şahı onlara boyun eğdirmeyi de başaramadı. Birçok defa suikast girişimine maruz kalan en meşhur Dunbulı lideri olan Cafer Kulu Han, bu suikastlardan birinde birçok akrabasını kaybedince topraklarını terk etmek zorunda kaldı. Böylece Rusya ile yakınlaşması başlayan Cafer Kulu Han, kısa sürede yardımlarından ötürü ödüllendirilerek Şeki Han'ı tayin edildi (Keykurin 2007: 131-132).

Sisianov, I. Aleksandr'a gönderdiği mektubunda Cafer Kulu Han'ı, Han Hoyski olarak tanıtmaktaydı. O zamandan itibaren Hoyski unvanı bu soylu ailenin soyadı olarak kullanılmaya başlandı. Fethali Han Hoyski ve neslinin bu soyadını almasında Sisianov'un da etkisi olmakla birlikte gerçekte neslin Hoy şehrinden gelmesi bu şekilde anıldıkları gerçeğini de değiştirmemektedir. Hoyskiler nesli, tarih boyunca birçok önemli general ve aydın yetiştirmenin yanı sıra Azerbaycan tarihinin dönüm noktalarından biri olan 1918-1920 yılları arasındaki bağımsızlık döneminin en görkemli devlet adamlarından biri olan Fethali Han Hoyski'yi tarihe kazandırmıştır.

AİLESİ VE EĞİTİMİ

Fethali Han Hoyski'nin Moskova arşivinde tutulan kişisel dosyası (Tsentralny Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv Moskvy (TGİAM), f. 418, op. 307, d. 871), babası General İskender Han ile ilgili de bilgiler içermektedir. Hoyski'nin babası İskender Han (25 Mayıs 1820 Gence-16 Temmuz 1894 Gence), Kalbalı Han Hoyski'nin⁷ (1785-29 Temmuz 1834) Cafer Kulu Han'ın küçük kızı Sara Beyim'den olan evladı idi. Soylu bir aileden gelen İskender Han, ilk eğitimini ailesinden aldıktan sonra 19 Kasım 1841'de Transkafkasya Müslüman Süvari Alayı'nda askerlik görevine başladı (TGİAM, f. 418, op. 307, d. 871, l. 18).⁸

Üç evlilik yapan İskender Han Hoyski'nin bu evliliklerden beş oğlu, bir kızı oldu. Fethali Han, İskender Han'ın üçüncü evliliğini yaptığı Hacı Molla Zeynel kızı Şehrebanu hanımdan olan oğluydu ve ailenin 4. çocuğuydu. Aynı evlilikten, İskender Han'ın tek kız evladı Tuba Beyim (10.11.1871), Hüseyin Kulu Han (22.09.1869) ve Rüstem Han (15.11.1888) doğdu. İskender Han'ın Cihangir (09.09.1849) isimli evladı ise ikinci evliliğindendi (TGİAM, f. 418, op. 307, d. 871, l. 20). İskender Han, Gence'ye göç ettikten sonra Çar ordusunda 40 yıl hizmet etti ve 16 Temmuz 1894'te Gence'de öldü. Aynı şehirdeki Sabskar mezarlığına defnedilen İskender Han'ın Şeki ve Gence'de iki büyük malikânesi vardı (Şahsevən (Əliyarlı)-Behbudov 2013: 12; Əhməd (07.12.2020)). Fethali Han Hoyski'de böyle önemli ve asker kökenli bir ailede büyüdü.

Kendi devrinin içtimai ve siyasi olaylarında önemli rol oynayan Fethali Han Hoyski, 7 Aralık 1875'te Şeki'de doğdu (Bunyadov-Aliyev 1997: 3). Yelizavetpol Vilayeti'nin Şii Meclisi Şeki Uyezdi'nin 46 numaralı tasdikine göre Hoyski, Çar ordusunda görev yapan Tuğgeneral İskender Han Hoyski ile Hacı Molla Zeynel kızı Şehrebanu Hanım'ın oğludur. Hoyski doğumunda Şii inancı çerçevesinde bütün dualar yapılmıştı (TGİAM, f. 418, op. 307, d. 871, l. 17).⁹

İlk eğitimine Gence Klasik Gimnazyumunda başlayan Fethali Han burada 10 yıl eğitim gördü. 8. sınıfta bir yıl ilave eğitim gördükten sonra 4 Haziran 1893'te mezun oldu. Hoyski, Gimnazyumdaki eğitimi sırasında Rus dili ve edebiyatı, mantık, matematik, fizik, tarih, coğrafya, Yunanca, Latince, Fransızca ve Almanca derslerini aldı ve derslerin hepsinden başarıyla mezun oldu (TGİAM, f. 418, op. 307, d. 871, l. 15).

Fethali Han, 1893'te Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesine başvurdu. Başvurusu hemen kabul edilen Hoyski, aynı ay içinde söz konusu kaydoldu. O dönemde Azerbaycan'dan Rusya'ya giden birçok öğrenciden farklı olarak soylu ve zengin bir aileden gelen Fethali Han, eğitimine düzenli olarak devam etti ve okuldan birincilikle mezun oldu (TGİAM, f. 418, op. 307, d. 871, l. 11, TGİAM, f. 418, op. 307, d. 871, l. 10).¹⁰

EVLİLİĞİ VE ÇOCUKLARI

Hoyski'nin eşi Yelizaveta Vasilyevna idi. Yelizaveta, 1901 yılında Hoyski ile evlendikten sonra Müslüman oldu ve Ceyran ismini aldı. Hoyski'nin bu evliliğinden üç çocuğu oldu: Kızı Tamara (1902-1990), oğulları Murad (1910-1973) ve Enver (1914-1935). Fethali Han'ın üç çocuğu da Gence'de doğdu (Yaqublu 2018: 54).

Hoyski'nin büyük oğlu Murad 1973'te, küçük oğlu Enver¹¹ ise genç yaşta vefat etti. F. H. Hoyski'nin kızı Tamara, Bolşevik Mirza Davud Hüseyinov ile evliydi ve çocuğu yoktu. M. D. Hüseyinov'un 1938'de öldürülmesinden sonra tutuklanan Tamara 10 yıl hapis yattı. Yaklaşık 10 yıl sürgünde kalan Tamara, Bakü'ye döndükten sonra 1990 yılında vefat etti (Əhməd 2020: 14).

HOYSKI'NİN 1907-1918 YILLARI ARASINDAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ

Fethali Han'ın ilk siyasi faaliyeti, 1907 yılında dâhil olduğu II. Rus Devlet Duması'dır. Hoyski'nin öğrencilik yıllarında, Rusya'nın siyasi çehresi karanlıktı. 3. Aleksandr'ın ani ölümünden sonra tahta geçen 2. Nikola tahtı devraldığına (1896) henüz çok gençti ve tüm dünya yeni gelişmelere gebe idi. Hızla sanayileşmeye başlayan Rusya'da toplum yapısı da aynı hızla değişmekte, tüm bu gelişmeler siyasi gelişmeleri de beraberinde getirmekteydi.¹² Bu dönem, eğitimine Moskova'da başlayan Hoyski'nin dünya görüşünün oluşmasında etkili oldu (Qasımlı-Hüseynova 2013: 41).

1905 yılında Rus Çarı'nın ülkedeki ihtilal hareketlerinin önüne geçmek için ilan ettiği Devlet Duması seçim kararı, Azerbaycan'a da Duma'da temsil edilme hakkı tanımaktaydı. Yalnızca 72 gün süren ilk Duma'da Azerbaycan'ı, Ali Merdan Topçubaşı, Mehmedtağı Aliyev, Asadulla Bey Muradhanov, İsmayıl Han Ebülfet ve Abdürrahim Bey Hakverdiyev temsil etti (*Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qurucuları (Portret-Oçerklər və Məqalələr)* 2018: 40). I. Devlet Duması'nın kapatılmasından hemen sonra 2. Devlet Duması seçimleri gerçekleştirildi. Bu defa Duma'ya seçilen temsilciler arasında Fethali Han Hoyski de vardı. Fethali Han, 20 Şubat-3 Haziran 1907 arasında faaliyet gösteren Duma'da hem Müslüman Fraksiyon hem de şahsi dokunulmazlık, maliye, seçimlerin doğruluğunu kabul eden 2. Bölüm ile Devlet Duması'nın 55 üyesinin tahkikatı ve af tasarısı komisyonlarının üyesi idi (*Fətəli Xan Xoyski Həyat və Fəaliyyəti (Sənəd və Materiallar)* 1998: 118). Fethali Han, yalnızca 103 gün süren Duma faaliyetleri boyunca, Rusya'nın tarım, toprak, göç ve siyasi-sivil hakları kısıtlayan politikalarını eleştirmiştir.

II. Devlet Duması'nın kapatılmasından sonra avukatlığa geri dönen Hoyski'nin Bakü'deki faaliyetleri bilinenin aksine 1913 değil, 1910 yılında başlamaktadır. Bu dönemde Bakü Şehir İdaresi Hukuk Bürosu'nda avukat olarak çalışan Hoyski, 1911 ve 1913 yılları arasında şehir idaresinde avukatlık yaparken, 1912 yılında yine Bakü'de bu defa idareye bağlı olmaksızın avukatlık yapmıştı (*Kavkazskiy Kalendar na 1910 g.*, LXV god, çast II, Tiflis 1909: 233; *Kavkazskiy Kalendar na 1911 g.*, LXVI god, Tiflis 1910: 107; *Kavkazskiy Kalendar na 1913 g.*, LXVIII god, Tiflis 1912: 113; *Kavkazskiy Kalendar na 1912 g.*, LXVII god, Tiflis 1911: 425).

1917 yılında Rusya'da yaşanan ihtilal dalgası Fethali Han'ın siyasi faaliyetlerinin ikinci döneminin kırılma noktasıdır. Bu dönemde Rusya'da hükûmetin devrildiği haberinin Bakü'ye ulaşması yönetsel bir boşluğa sebep olurken Bolşevikler hızla güç kazanmaya başladı. Bolşeviklerin Bakü'deki en güçlü rakibi ise Fethali Han Hoyski başkanlığındaki Bakü Şehir Duması'ydı. İlk eğitimini Gence, yükseköğrenimini ise Moskova'da alan ve fikri gelişimini bu şehirlerde sağlayan Hoyski'nin Bakü siyasi çevrelerinde tutunması kayda değer bir gelişmedir.

1917 yılında yaşanan bir diğer önemli gelişme ise 15-20 Nisan tarihleri arasında Bakü merkezli olarak gerçekleştirilen Kafkasya Müslümanları Kurultayı'dır. 1917 İhtilali'nden sonra Bakü ve çevresinde Azerbaycan aydınlarının bir araya gelerek oluşturdukları Müslüman teşkilatların sayısı günden güne artmaktaydı. Bu dönemde Müslüman teşkilatlara üye isimlerden biri olan Fethali Han, Bakü ve çevresinde bulunan Müslüman teşkilatların bir araya gelerek oluşturduğu Bakü Müslüman İctimai ve Siyasi Teşkilatı'nın da üyesiydi (Əzimova 2019: 331; Qasımlı-Hüseynov 2005: 7). Söz konusu süreçte Bakü ve çevresindeki siyasi gelişmeler hız kazanırken Müsavat Partisi ön plana çıkmaktaydı. Fethali Han Hoyski de siyasi kariyeri boyunca herhangi bir partiye resmen üye olmasa da Müsavat'ın toplantılarına aktif olarak katılmıştır. Müsavat'ın Bakü'de gerçekleştirdiği faaliyetlerin en önemlilerinden biri olan Kafkasya Müslümanları Kurultayı'nın riyaset heyetinde dönemin önde gelen isimleri Ali Merdan Topçubaşı, Neriman Nerimanov, Nesib Bey Yusufbeyli'nin yanında Fethali Han Hoyski'nin de ismi bulunmaktadır (Süleymanova 1999: 339). Bu kurultaya katılan isimler incelendiğinde hepsinin Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihî açısından mücadele veren önemli kişiler olduğu görülmektedir. Hoyski de Kafkasya'nın birçok önemli şehrinde bir hukukçu olarak görev yapmış, II. Devlet Duması'nda Azerbaycan'ı temsil etmiş ve Bakü çevrelerinde kabul görerek Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihinde yerini almış bir devlet adamıdır.

Kafkasya'da bu gelişmeler yaşanırken Rusya'da ihtilalin etkileri devam etmekteydi. Kasım 1917'de Transkafkasya'nın önde gelen parti temsilcileri Transkafkasya Komiserliği adı altında geçici bir hükümet kurdu. Tiflis merkezli bu hükümet, Kafkasya'nın St. Petersburg'dan ayrı kurduğu ilk temsilcilik olması bakımından önemlidir. Bu yapılanmada Azerbaycan'ı temsil eden isimler arasında ise Fethali Han Hoyski ile birlikte M. Yusuf Caferov ve H. Hasmammedli vardı (Muhanov 2019: 23; Balaev 1990a: 13). Fethali Han, başlarda eğitim işlerini yürüttüğü Transkafkasya Seyminde, Gürcistan'ın ayrılmasından önce kısa süreli olarak ilan edilen bağımsızlık döneminde Adalet Bakanlığı görevini yürütmüştür (Balaev 1998b: 142-143).

26 Nisan 1918'de bağımsızlığını ilan eden Transkafkasya hükümetinin bağımsızlığı uzun süreli olmadı. Mayıs ayının ortasında Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmeye yönelik hazırlıklar yaptığı yönünde alınan duyurular üzerine olağanüstü bir toplantı gerçekleştiren Transkafkasya Merkez Müslüman Şurası, Osmanlı Devleti ile görüşmelerin gerçekleştirildiği Batum'a heyet gönderilmesi yönünde karar aldı. Heyette yer alan isimlerden biri de Fethali Han Hoyski idi (Kavkazskoye Slovo, 18.V.1918, No: 98; ARDA, f. 970, op 1, d. 1, l. 41).

25 Mayıs'ta gerçekleştirilen toplantının ana konusu yine Gürcistan'ın birlikten ayrılma kararı idi. Bunun üzerine meclisin Müslüman Fraksiyonları "Gürcistan'ın ayrılması durumunda Azerbaycan'da bağımsızlığını ilan eder" yönündeki ortak kararı aldı. Başkanlığını Fethali Han Hoyski'nin yaptığı akşam oturumunda ise

toplantı üyeleri Hoyski'den Meclis Başkanı Çheidze'den ertesi gün gerçekleştirilecek olan toplantının gündemini öğrenmesini istedi. Kısa süre sonra toplantıya geri dönen Hoyski'den hemen sonra Çheidze, Tsereteli ve Gegeçkori de toplantıya dâhil oldu (ARDA, f. 970, op. 1, d. 1, l. 43-44). Toplantıda yapılan açıklamada Gürcistan'ın birlikten ayrılacağına kesinleşmesi üzerine Azerbaycanlı temsilciler 28 Mayıs'ta olağanüstü bir toplantı gerçekleştirdi. Azerbaycan'ın bağımsızlığı meselesi üzerine gerçekleştirilen bu toplantıda konuşan Fethali Han, "bağımsızlığın ilan edilmesi yönünde bazı çekinceleri olduğunu, öncelikle büyük devletlerle gerçekleştirilecek barış görüşmeleri için tam yetkili bir Azerbaycan hükûmeti" kurulmasını teklif etti. Hoyski'nin bu teklifinin kapsamlı olarak tartışılmasından sonra ise Millî Şura, Fethali Han'a Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilk hükûmetini kurma yetkisini verdi ve İstiklal Beyannamesi ilan edildi (ARDA, f. 970, op. 1, d. 1, l. 49-50).

HOYSKI'NİN 1918-1920 YILLARI ARASINDAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ

28 Mayıs'ta ilan edilen kararla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı olan Hoyski, görevde kaldığı süre boyunca 3 hükûmet kurmuş, Nesib Bey Yusufbeyli kabinesinin ise Dışişleri Bakanlığı görevini yürütmüştür. Başbakan olarak göreve başladıktan sonra ilk olarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını dünya devletlerine ilan etmek için harekete geçen Hoyski, İstanbul başta olmak üzere dönemin önemli başkentleri olan Berlin, Viyana, Paris, Londra, Washington, Sofya, Roma, Bükreş, Tahran, Madrid, Prag, Moskova, Kiev, Oslo, Kopenhag ve Tokyo'ya Azerbaycan'ın bağımsızlığını bildirmiştir (ARDA, f. 970, siy. 1, iş. 5, vr. 1).

Hoyski'nin hem Başbakan hem İçişleri Bakanı olarak görev yaptığı ilk kabine, Bakü'nün işgal altında olmasından dolayı faaliyetlerine Tiflis'te başlamış, burada bulunduğu süre içinde 7 toplantı gerçekleştirmiştir. Hoyski'nin başkanlık ettiği ilk geçici hükûmetin görev ve sorumlulukları en ince ayrıntısına kadar belirlenmiş, sonrasında ise faaliyet merkezi Gence'ye taşınmıştır. Bu kararın alınmasında ise Bakü'nün Bolşevik ve Ermeni çetecilerin işgali altında olması etkili olmuştur (Kavkazskoye Slovo, 27.VI.1918, No: 130, l. 1, Kavkazskoye Slovo, 29.V.1918, No: 132, l. 2).

Geçici hükûmet Gence'ye taşındıktan sonra gerçekleştirdiği ilk toplantıda Fethali Han Hoyski hükûmeti istifa etmiş ve uzun tartışmalar sonunda yeni hükûmetin kurulması görevi yeniden Fethali Han Hoyski'ye verilmiştir. Mehmet Emin Resulzade'nin bu karar sonrasında kurmuş olduğu şu cümle dönemin şartlarını ve Hoyski'nin görevinin zorluğunu gözler önüne sermektedir: "Bu kararname ile Fethali Han Hoyski'nin oluşturduğu hükûmetin omuzlarına dayanılmaz bir tarihsel sorumluluk yüklediniz" (ARDA, f. 970, op. 1, d. 3, l. 12-15).

Fethali Han'ın kurduğu ikinci geçici hükûmet kabinesi görevi altı aylık bir süreyle devraldı ve Hoyski, yeni kabinede hem Başbakan hem de Adalet Bakanlığı görevlerini

üstlendi. Bu dönemde, Azerbaycan'da millî bir ordunun kurulması için ilk adımlar atılırken (Şahbazov 2020: 9), devletin resmî dili Türkçe olarak belirlenmiş (Azərbaycan Tarixi 1900-1920-ci İllər Yeddi Cildə 2008: 356-357), eğitim millîleştirilmesi için çalışılmış (Azərbaycan Tarixi 1900-1920-ci İllər Yeddi Cildə 2008: 525-527), Bakü'nün işgalden kurtarılması için Osmanlı Devleti ile dostluk ve iş birliği (BOA, HR. SYS, nr. 2372/1, 7) antlaşması yapılmış, İstanbul'da gerçekleşecek olan konferansa Mehmet Emin Resulzade başkanlığında temsilci heyeti gönderilerek Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için adımlar atılmıştır.

Hoyski'nin ikinci hükûmeti döneminde Bakü, Kafkas İslam Ordusu tarafından işgalden kurtarılmıştı.¹³ Bakü'nün kurtarılmasından kısa süre sonra Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılmış, Mondros Ateşkes Antlaşması'nı¹⁴ imzalamış ve Kafkasya'dan çekilmişti. Osmanlı ordusundan sonra Kafkasya'ya giren İngilizlerin bölgedeki temsilcisi General Thomson olmuştur. Fethali Han, General Thomson'ın Kafkasya'da bulunduğu dönemde ikili ilişkileri iyi seviyede tutmaya özen göstermiştir. General Thomson tarafından İngiltere'ye gönderilen raporda Hoyski'den "O, zeki bir adam, hukukçu ve yetenekleri ile Kafkasya'da daha önceden bildiğimiz bütün eski devlet kurumlarından daha yetenekli bir devlet kurumu yarattı" şeklinde bahsedilmektedir (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Böyük Britaniyanın Arxiv Sənədləri 2008: 18).

Fethali Han, henüz Transkafkasya hükûmeti döneminde gündeme getirilen Tiflis merkezli yeni bir üniversite açılması fikrine "neden Bakü'de değil?" diyerek yeni bir açılım getirmiş böylece yeni üniversitenin Bakü'de açılmasına da öncülük etmiştir (Razumovskiy-Makovelskiy 2014: 11-12, Mərdanov-Quliyev 2003: 102)¹⁵ Fethali Han, Bakü'nün işgalden kurtarılmasından hemen sonra Azerbaycan Millî Meclisi'ni göreve çağırmış ve istifa etmiştir. Mecliste yaşanan uzun tartışmalardan sonra Hoyski, üçüncü hükûmet kabinesini kurmak için yeniden göreve davet edilmiş ancak sağlık sorunlarını gerekçe göstererek bu teklifi kabul etmemiştir (Yıldız 2004: 69) Bunun üzerine meclis başkanı H. Ağayev, Hoyski'ye yeniden müracaat ederek görevini kabul etmesini bir kez daha rica etmiş, bunun üzerine Fethali Han üçüncü hükûmet kabinesini teşkil etmek için görevi devralmıştır (ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş. 17, l. 83; ARDA, f. 895, siy. 1, iş. 47, vr. 17; *Azərbaycan*, No: 71, 23 Kanunievvel 1918, s. 1).

Fethali Han'ın üçüncü hükûmeti döneminde alınan siyasi kararların en önemlilerinden biri Paris Barış Konferansı'na temsilci gönderme kararıdır. Bu dönemde Ali Merdan Topçubaşı, Hoyski tarafından imzalanan itimatname (BOA., HR. SYS., nr. 2457/60) ile önce İstanbul'a ardından da heyeti ile birlikte Paris Barış Konferansı'na temsilci olarak gönderilmiştir (ARDA, f. 970, op. 1, d. 138, l. 2; ARPIİSSA, f. 277, op. 2, d. 17, l. 99)¹⁶ 1920 yılının ocak ayında, Fethali Han Hoyski'nin Nesib Bey Yusufbeyli kabinesinde Dışişleri Bakanı olduğu dönemde ise Azerbaycan'ın bağımsızlığı Paris'te tasdik edilmiş, bu tarihî karar yine Hoyski tarafından Azerbaycan Meclisi'nde duyurulmuştur (ARDA, f. 895, siy. 1, iş. 249, vr. 5).

Fethali Han, Azerbaycan'ın bağımsızlığının Paris Barış Konferansı'nda tasdik edilmesinden hemen sonra Dışişleri Bakanı olarak harekete geçerek Avrupa'da elçilik açılması için çeşitli planlamalar yaparak bunu mecliste sunmuştur (ARDA, f. 895, siy. 3, iş. 314, vr. 28). Aynı dönemde hala Paris'te bulunan Ali Merdan Topçubaşı'na mektup gönderen Hoyski, Avrupa toplumunun Azerbaycan'ı ve doğal güzelliklerini tanınması için Paris'te çıkan bir dergide özel bir sayı yayımlanması için gerekli girişimlerin yapılmasını istemiştir. Çünkü Hoyski'ye göre Azerbaycan doğal zenginlikleri ve insanının tanınması, bağımsızlığın pekişmesi ve Paris ile sınırlı kalmaması açısından önemlidir (ARPIİSSA, f. 277, op. 2, d. 22, l. 144-146)

Fethali Han Hoyski'nin Başbakanlığı döneminde özellikle Ermeniler ile var olan gergin ilişkiler 1919 yılının son çeyreğinde son haddine ulaşmış, bu dönemde Ermenistan'la gerçekleştirilen konferansa Azerbaycan temsilcisi olarak katılan Hoyski, iki ülke arasındaki tarihî, siyasi ve ekonomik bağları göz önünde bulundurarak Kafkasya Konfederasyonu fikrini ön plana çıkarmıştır (ARDA, f. 970, op. 1, d. 95, l. 53-54; ARDA, f. 970, op. 1, d. 95, l. 61). Ancak Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını üzerindeki asılsız toprak taleplerinden vazgeçmemesi ikili ilişkileri çıkmaza sokmuş, 1919-1920 yıllarında Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'da yaşanan çatışmalardan dolayı Azerbaycan'ın Dışişleri Bakanı Hoyski ile Ermenistan Dışişleri Bakanı arasında birbirilerini suçlayıcı sayısız nota gönderilmiştir (BCA, fon kodu: 930-1-0-0, yer kodu: 4-70-2).¹⁷

Tarihî Azerbaycan toprağı olan Karabağ, Fethali Han Hoyski'nin en hassas noktası idi. Bu dönemde sınır meselelerini çözüme kavuşturmak için İstanbul'da gerçekleştirilen konferansa katılan Mehmet Emin Resulzade ile Fethali Han Hoyski arasındaki mektuplaşmalar ilgi çekicidir. Başbakan, Resulzade'den Ermenilerin Karabağ'da hak iddia etmesi durumunda Erivan'ın bir kısmının kendilerine verilmesinin kesin bir dille reddedilmesini istemiştir (ARPIİSSA, f. 277, on. 2, d. 7, l. 37-37a).

Hoyski hem Başbakanlık hem de Dışişleri Bakanlığı yaptığı dönemlerde Osmanlı Devleti başta olmak üzere Gürcistan, Ermenistan, İran ve Dağlı Cumhuriyetleri ile iyi ilişkiler kurmaya özen göstermiştir. Bu dönemde kendi iç mücadelesi ile meşgul olan Rusya, yönetimde sakinliği sağladıktan sonra iç savaşının sonucu olarak ortaya çıkan Denikin'e karşı Azerbaycan'a ittifak teklifinde bulunmuştur. Sovyet Halk Komiseri tarafından Dışişleri Bakanı Hoyski'ye gönderilen bu ittifak teklifleri Hoyski tarafından Rusya'nın "kendi meselesi" olması gerekçesiyle reddedilmiştir (ARDA, f. 970, op. 1, d. 157, l. 42; Azərbycan, No: 12, 14 Kanunisani 1920, s. 2; Azərbycan, 12 Şubat 1920, No: 30, s. 1-2; Azərbycan, No: 50, 9 Mart 1920, s. 1; ARDA, f. 970, op. 1, d. 157, l. 57; Azərbycan, No: 77, 19 April 1920, s. 3).¹⁸

HOYSKI SUİKASTI VE ÖLDÜRÜLMESİ

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası alanda tanınmasında en büyük rol sahiplerinden birisi de Fethali Han Hoyski'dir. Mart 1920'de Çiçerin tarafından Hoyski'ye gönderilen notaya karşılık verileceği gün Sovyet Rusya XI. Kızıl Ordusu'nun Bakü'ye yaklaştığı haberi alındı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Rus orduları tarafından işgal edilmesinden hemen sonra Fethali Han Hoyski ailesi ile birlikte¹⁹ "zırhlı tren" kullanarak Bakü'den ayrıldı ve Tiflis'e gitti ("Bakü'de Vaziyet-i Ahire", İkdam, No: 8366, 29 Mayıs 1336, [1920], 1; "Kafkasya'da Vaziyet", Alemdar, No: 2828-528, 1 Haziran 1336 [1920], 2; Azərbycan Diasporu: Tarix və Müasirlik 2016: 71, İbrahimli 2012: 90).²⁰ Hoyski, 19 Haziran 1920'de Tiflis'in İrevan Meydanı'nda saldırıya uğradı. Nemesis Operasyonu kapsamında gerçekleştirilen bu suikastın zanlıları Aram Yerganyan ve Misak Kirkoryan'dır (İlyasov 2018: 15). Hoyski ağır yaralandığı bu saldırı sonucunda hayatını kaybederken, eski Adalet Bakanı Halil Bey Hasmammedov ise yaralandı (Bunyadov-Aliyev 1997: 40).

Fethali Han öldürüldüğünde kızı Tamara 18 yaşındaydı. O dönemde Gürcistan henüz Sovyetleşmemişti ve Tamara'nın Tiflis'e gidebilmesi için Azerbaycan Sovyet hükümetinin resmî izni ve pasaport gerekiyordu. Azerbaycan'da henüz yeni kurulmaya başlanan Sovyet idaresinden kimse Tamara'ya yardım etmedi. Bu sebepten Tamara, Fethali Han'ın cenaze törenine katılamadı (Quliyev 2010: 24-25). Bu durum Fethali Han'ın Bakü'den ailesiyle birlikte ayrılmadığının kanıtıdır.

Tiflis'te yaşayan Azerbaycan Türkleri, Fethali Han Hoyski'yi Azerbaycan tiyatrosunun gelişiminde önemli katkıları olan M. F. Ahundzade'nin yanına defnetti. Kabri hâlâ Tiflis'tedir (Bunyadov-Aliyev 1997: 41).

Fethali Han Hoyski'nin suikasta uğradığı sırada yanında kim olduğu hakkında kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. O dönemde yayınlanan *Vakit* gazetesindeki kısa bilgide Hoyski'nin dostu Şah Muhammedov ile birlikte suikasta uğradığı ikisinin de yaralı olarak hastaneye kaldırıldığı Hoyski'nin ise yarasının ağır olmasından dolayı hayatını kaybettiği yazmaktadır ("Han Hoyski'nin Vefatı", *Vakit*, No: 931, 30 Haziran 1336 [1920], 1).

Fethali Han'ın ölümü sırasında yanında olan kişi hakkındaki bir diğer asılsız iddia Nesib Bey Yusufbeyli ile suikasta uğradığı bilgisidir. Nazif Qəhrəmanlı, *Nəsib Bəy Nümunəsi* adlı eserinde bu konuya ayrıntılı olarak değinmektedir. Nazif Bey eserinde Fethali Han Hoyski ile birlikte suikasta uğrayan kişi Nesib Bey olsaydı mezarının da onun yanında olacağı tezini savunmaktadır. Qəhrəmanlı'ya göre Fethali Han'dan bir ay sonra Tiflis'te öldürülen Hasan Ağayev bile onun yanında gömülmüşken Nesib Bey'in mezarının gösterilmemesi bu konuda yeterli bir delildir (Qəhrəmanlı 2008: 36-37, Nəsib bəy Yusifbəyli - Milli İstiqlal və Dövlətçilik Mücahidi 2013: 185-186).

Fethali Han'ın öldürüldüğü günle ilgili anı niteliği taşıyan en önemli kaynak ise Mustafa Mərdanov'un *50 il Azərbycan Səhnəsində (Xatirələr)* adlı eseridir. O dönemde

Tiflis'te bulunan Mərdanov, Fethali Han'ın öldürülmesine şahit olmuş ve eserinde bu hatırasından da bahsetmiştir. Mərdanov, 1920 yılında Azerbaycan'da siyasi idare tarafından teşkil edilen "teşvikat trenine" önce müdür ardından ise komiser olarak atanmış ve Tiflis'e gitmişti. Mərdanov'a göre bu dönemde Tiflis'te Menşevikler hâkimdi ve Tiflis'e gelme sebebi kendisine verilen görevleri yerine getirmektir. Hoyski'nin öldürüldüğü gece "Kazyonnu Tiyatrosu'nda" sergilenen Aşık Garib operasında suflörlük yapan Mərdanov, oyun arasında Menşeviklerin özel şube şefi Paçuliya'nın kendisine yaklaşarak "tutun, Han Hoyski'yi öldüren budur" dediğini yazmaktadır. Bu olay sonrasında sorguya alınan Mərdanov'dan Fethali Han'ın Pikadilli Sirkine girerken üç kurşunla öldürüldüğünü öğrenmekteyiz (Mərdanov 1959: 65-67). Mərdanov hatıralarında Hoyski'den bahsederken Müsavat Partisi'nin başkanı ifadesini kullanmaktadır. Ancak Fethali Han siyaset hayatı boyunca herhangi bir partiye üye olmadığı gibi Müsavat Partisi'ne de başkanlık etmemiştir.

Fethali Han'ın Tiflis'te suikasta uğramasının yankıları emniyet birimlerinde de kendini gösterdi. Tiflis Polis Müdürü Vekili S.N. Mineladze olayla ilgili verdiği emirde, Hoyski'nin öldürüldüğü gün görevde olan polisleri ihmalle suçlamaktaydı. S. N. Mineladze, suikast günü nöbetçi olan polisler; Nikolay Kebabze, Ramfonulo Porfariy ve Kaçaveli İl'i polislik görevlerini yerine getirmediği için 20 Haziran 1920'den itibaren işlerine son verdi ve 1 ay süreyle de hapse atılmalarını emretti. Aynı zamanda Mineladze, Komser Korşiy'e "nöbetteki polisleri işleri başına görüntü olsun diye değil görev için gönderildiğini, etrafı dikkatle süzmelerini, suçu ve saldırıyı önlemelerini öğretmesini" emretti (Qruziya No: 70, 26.VI.1920).

22 Haziran'da Bakü'de yayınlanan *Kommunist* gazetesi ise Hoyski'nin öldürülmesi haberini "Sovyet hükûmeti düşmanlarının katli" olarak verdi. Tiflis'ten gelen habere göre, Fethali Han Hoyski, 19 Haziran Perşembe akşamı saat 21.00'da silahlı saldırıya uğradı. Gürcistan hükûmeti ise saldırıda şüpheli olarak adı geçen 8 kişiyi saklamaktaydı (Kommunist No: 42, 22 İyun 1920).²¹

Rus *Kommunist* gazetesi ise Rafievler, General Şihlinski, Novruzov ve Şamhor beyleri gibi bütün Azerbaycan devrimcilerinin Tiflis sokaklarında serbestçe gezdiğini yazmaktaydı. Aynı gazete Hoyski'nin Tiflis'te, Gence'deki başarısız ayaklanma nedeniyle kendi Müsavatçıları tarafından öldürüldüğünü ifade etmekteydi (Kommunist No: 49, 30.VI.1920).

Vakit gazetesinin bir başka sayısında ise Fethali Han Hoyski ve Doktor Hasan Bey Ağayev'in katillerinin Azerbaycan yöneticilerine karşı yeni suikastler tertip edecekken polis tarafından yakalandığı yazmaktadır. Aynı yazıda Ermeniler tarafından gerçekleştirilen bu suikastlerin ve Hoyski'nin öldürülmesinin Gürcüler ile Azerbaycan Türkleri arasında galeyana sebep olurken Kafkasya'da durumu günden güne zorlaştırmakta olduğu da belirtilmektedir ("Tiflis'te Bir Suikast Tertibatı", *Vakit*, No: 1004, 25 Eylül 1336 [1920], 1).

Çalışmamız sırasında Fethali Han Hoyski'nin öldürülmesiyle ilgili hatalı bilgiler de karşımıza çıktı. Prof. Dr. Mehmet Saray tarafından hazırlanan *Azerbaycan Türkleri Tarihi* adlı kitapta Başbakan Fethali Han Hoyski'nin Azerbaycan'ın işgal edilmesinden hemen sonra Kızıl Ordu komutanı Orconikidze tarafından Azerbaycan Türklerine "gözdağı" vermek amacıyla idam edilerek öldürüldüğü yazmaktadır (Saray 1993: 41). Saray'ın referans olarak gösterdiği Richard Pipes tarafından hazırlanan *The Formation of the Soviet Union Communism and Nationalism* adlı eser de aynı hatalı bilgiye yer vermektedir (Pipes 1980: 228). Bu iki eserde Hoyski'nin ölüm yeri ve zamanının yanlış olmasının yanı sıra söz konusu dönemdeki görevi de yanlış ifade edilmektedir. Fethali Han Hoyski, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin son hükümetinde Başbakan olarak değil Dışişleri Bakanı olarak görev yapmaktaydı.

Fethali Han'ın ölümünden yalnızca 1 yıl önce Paris'te basılan kitapta Hoyski ile ilgili olarak yazılanlar da dikkate değerdir. Gr. Tchalkhouchian tarafından yazılan *Le Livre Rouge* (Paris 1919) adlı eser, Ermenileri yüceltirken Türkleri aşağılamaktaydı. Tchalkhouchian eserinde Fethali Han Hoyski'yi "devlet yönetiminde denenmiş bir yöntemi yani kıyımı" kabul etmekle suçlamaktaydı.²² Oysa Fethali Han, Azerbaycan hükümetinin başında olduğu her dönemde hem Ermeni hem de Gürcülerle iyi ilişkiler kurmak için çabalamış; kurduğu hükümetlerde milliyet dengesini göz önünde bulundurmaya dikkat etmiştir.

Le Livre rouge, Paris Barış Konferansı öncesinde Osmanlı Devleti'nin yönetiminde bulunan İttihat ve Terakki tarafından Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin Türklere karşı gerçekleştirdiği saldırı, katliam ve yağma hareketlerini açıklamak için yazılan *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi (Beyaz Kitap)*²³ adlı esere karşı hazırlanmış taraflı bir eserdir. Ermenilerin yüceltildiği bu eserde Fethali Han Hoyski ile ilgili ifadeler de bu sebepten taraflı olarak kabul edilebilir. Yasəmən Karakoyunlu tarafından kaleme alınan "Hocalı Soykırımının Tarihi-Siyasi Sebepleri" (Karakoyunlu 2017: 137) adlı makalede *Le Livre rouge* adlı eserin içeriği ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

Bu şekilde bir cevap niteliği taşıyan bir diğer eser *İngilizlerin Mavi Kitap'ına Sovyetler'in Yanıtı Kızıl Kitap Güneybatı Kafkas'ta Taşnak Mezalimi* (İstanbul 2006) adlı eserdir. Bu eserde Fethali Han'ın Ermeniler tarafından Kars ve civarında aynı zamanda Kafkasya'da gerçekleştirilen zulümlere karşı aldığı önlemler ve Ermenilere yönelik uyarılarına da yer verilmektedir.

Halil Hasmehmetli, Fethali Han'ın ölümünden yıllar sonra kaleme aldığı yazısında Hoyski için "Azerbaycan'la doğmuş, Azerbaycan'la sönmüş bir yıldız", "aslen aristokrat, kalben demokrat", "devletşinas", "kanuncu", "mantık ve derin zekâ sahibi" şeklindeki ifadelerle yer vermektedir. Hasmehmetli'ye göre Fethali Han, bu kadar iyi vasıflara sahip olan biri olarak Azerbaycan'ın millî uyanış ve millî kuruluş aşamalarında bu vasıflarıyla öne çıkan önemli bir liderdi (Hasmehmetli 1933: 196-198).

Sovyet Rusya, Azerbaycan'ı işgal etmesinden hemen sonra Bakü'deki siyasi parti mensupları, hükümette bizzat görev yapan kişiler, Azerbaycan ordusu içinde yer alan komutan ve subaylar, Azerbaycan'ın bağımsızlığında rol oynayan millî düşünörlere karşı bir tevkif hareketine başladı. Bu kurbanlar arasında yer alan Fethali Han Hoyski ise Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihî açısından önemli bir dönemde yaşamış, Gence'de doğup yetişmesine rağmen Bakü çevrelerinde de tanınmış ve kabul görmüş bir isimdi. Halil Hasmehmetli tarafından başarılı bir devlet adamı olarak tanıtılan Hoyski, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlık gösterdiği dönemde gerçekleştirdiği faaliyetleriyle bir vatansever olarak tarihteki yerini aldı.

SONUÇ

XX. yüzyılın başından itibaren yaşanan siyasi gelişmeler, büyük imparatorlukların yerini millî devletlere bıraktığı I. Dünya Savaşı ile başka bir boyuta taşındı. Savaştan en çok etkilenen ölkelerden biri olan Çarlık Rusya'da halk mevcut koşullardan dolayı zaten var olan rahatsızlıklarını 1917 yılından itibaren daha da sesli dile getirmeye başladı. Bolşeviklerin ölkede güç kazanmaya başlaması Rusya tarihi açısından yeni bir dönemin kapılarını araladı. Çarlık rejimine karşı bir başkaldırı hareketi olarak nitelendirilebilecek 1917 İhtilali Rusya hegemonyası altında yaşanan milletler için de umut ışığı oldu. Mevcut siyasi yapıların yer altından gün yüzüne çıktığı bu dönem Azerbaycan Türkleri için de yeni bir başlangıçtı.

İlk olarak Transkafkasya'da Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermenilerin bir araya gelerek oluşturdukları Transkafkasya Seymi kısa bir süre sonra bağımsızlığını ilan etse de seyme bağıli milletlerin kendi içindeki mücadele ve anlaşmazlıklarından dolayı bağımsız Transkafkasya'nın siyasi sahnedeki rolü kısa süreli oldu. Birlikten ilk ayrılan Gürcistan'dan hemen sonra egemenliğini ilan eden Azerbaycan, 1918-1920 yılları arasında bağımsız olarak varlığını sürdürdü.

Fethali Han Hoyski, Cafer Kulu Han nesline mensup olup, soylu bir aileden gelmektedir. İlk eğitimine Gence'de başlayan Fethali Han daha sonra Moskova Hukuk Fakültesine devam etmiş, fikrî dünyası bu çerçevede oluşmuştur. Hoyski'nin eğitimine başladığı dönemde Kafkasya'nın kültür merkezlerinden biri olan Gence ile Çarlık Rusya'nın siyasi gerilimlerine şahit olan en önemli şehirlerinden biri olan Moskova, Hoyski'nin düşünce dünyasına doğrudan etki etmiştir. Hukuk Fakültesinden mezun olduktan sonra Kafkasya'nın birçok önemli şehrinde çalışma fırsatı bulan Hoyski'nin bu dönemdeki tecrübelerinin de dünya görüşünün oluşmasına etki ettiği kanaatindeyiz.

II. Rus Devlet Duması'na Azerbaycan'dan seçilen temsilcilerden biri olan Fethali Han, Duma'da bulunduğu süre boyunca Rusya'nın tarım ve toprak politikalarını eleştirmiş, kişilerin eşitliği, hak ve özgürlük kavramlarının savunucusu olmuş, bu yönde hazırlanan yasa tasarisına imza atmış 173 milletvekilinden biridir. Dumanın

fesedilmesinden sonra mesleğine geri dönen Hoyski, bir dönem Bakü'de avukatlık yapmış daha sonra ise siyasi faaliyetlerine başlamıştır.

1917 yılında Rusya'da meydana gelen ihtilalden sonra Azerbaycan Türkleri arasında başlayan örgütlenmelerde önemli bir yer tutan Müslüman teşkilatı üyesi olan Fethali Han, Kafkasya Müslümanları Kurultayı iştirakçilerinden biridir. Bu dönemde Transkafkasya'da kurulan hükümette Azerbaycan'ı temsil eden Hoyski, bir dönem eğitim işleri ile ilgilenmiş, sonrasında bağımsız Transkafkasya hükümetinin Adalet Bakanlığı görevini yürütmüştür. Tiflis'te yeni bir üniversite açılması konusunda gerçekleştirilen tartışmalar üzerine "neden Bakü'de değil?" girişimi ile yeni üniversitenin Bakü'de kurulmasına öncülük etmiştir.

Gürcistan'ın birlikten ayrılmasından hemen sonra bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ın ilk Başbakanı olan Fethali Han Hoyski, ilk üç hükümetin kurucusu, Başbakan, İçişleri Bakanı, Adalet Bakanı ve Nesib Bey Yusufbeyli hükümetinin son kabinesinin Dışişleri Bakanıdır. Hoyski'nin Başbakanlık görevini üstlendiği dönemde Azerbaycan'ın başkenti Bakü'nün işgal altında olması hükümetin geçici yönetim merkezinin Gence olarak belirlenmesine neden olmuş, bu dönemde Osmanlı Devleti ile dostluk ve iş birliği antlaşması yapılmıştır. Fethali Han'ın Başbakanlık döneminde Bakü işgalden kurtarılmış ve yönetim merkezi Azerbaycan'ın gerçek başkentine taşınmış, millî ordunun kurulmasına, eğitimin millileştirilmesine ve Türkçenin resmî dil ilan edilmesine bu dönemde karar verilmiştir.

Hoyski, yönetimde bulunduğu süre boyunca komşu devletlerle ikili ilişkilerin dostluk çerçevesinde ilerlemesi için çabalamış, Azerbaycan'ın bağımsızlığının diğer devletlerce tanınması ise öncelikli amacı olmuştur. Bu sebepten Hoyski hükümeti döneminde İstanbul'da gerçekleştirilmesi planlanan konferansa ve Paris Barış Konferansı'na tüm maddi zorluklara rağmen temsilci gönderilmesi kararları alınmıştır. Böylece Azerbaycan'ın uluslararası arenada tanınması için gerekli koşullar sağlanırken, Azerbaycan'ın bağımsızlığının Avrupalı devletler tarafından tanındığını ilan etmek dönemin Dışişleri Bakanı Hoyski'ye düşmüştür.

1920 yılının ilk yarısından itibaren Rusya'nın ittifak teklifi ile başlayan siyasi ilişkiler, bu teklifin Dışişleri Bakanı Hoyski tarafından "Rusya'nın iç meselesi" olduğu fikri savunularak reddedilmiştir. Yetkin bir devlet adamı olan Hoyski'nin bu teklifi hem bir devletin içişleri müdahale etmek hem de uzun yıllar Rusya boyunduruğu altında yaşamış olan Azerbaycan'ın yeniden bir işgale maruz kalmasını önlemek adına reddettiğini söyleyebiliriz. Çünkü Hoyski, her notasında önceliğin Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması olduğunu sabırla dile getirmiş ancak bu konuda bir sonuç alınmadan Bakü işgal edilmiştir.

Kızıl Ordu birliklerinin Azerbaycan'a girmesinden hemen sonra ülkeyi terk etmek zorunda kalan Hoyski, 19 Haziran 1920'de uğradığı suikast sonucunda hayatını kaybetmiştir. Azerbaycan tarihi açısından şanlı bir dönemde yaşamış olan Fethali

Han, kararlı duruşu, güvenilirliyi, hukuki kimliyi və yönətimsel yetkinliyi ilə Azərbaycan siyasi tarixindəki yerini almışdır.

KAYNAKÇA

- Akti Sobranie Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiyey (AKAK) (Tom II)*. Tblisi: 1868.
- Azərbaycan Diasporu: Tarix və Müasirlik* (2016). Bakı: Turxan.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qurucuları (Portret-Oçerklər və Məqalələr)* (2018). Bakı: Elm və Təhsil.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Böyük Britaniyanın Arxiv Sənədləri*. (2008). (rəd. Yaqub M. Mahmudov). Bakı: Çarşoğlu Mətbəəsi.
- Azərbaycan Tarixi 1900-1920-ci İllər Yeddi Cildə (C. V)* (2008). Bakı: Elm Nəşriyyat.
- Azərbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920 gg.) Zakonodatelne Aktı (Sbornik Dokumentov)*. (1998). Bakı: İzdatelstvo Azerbaydjan.
- BAKIXANOV, A. (1951). *Gülüstanı-İrəm* (trc. M.Əsgərli). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
- BALAEV, A. (1990). *Azərbaydjanskoe Natsionalno-Demokratiçeskoe Dvijenie 1917-1920 gg.* Bakı: Elm.
- BALAEV, A. (1998). *Azərbaydjanskoe Natsionalnoe Dvijenie v 1917-1918 gg.* Bakı: Elm.
- BAŞÇI, V. (2019). "Dunbulı Beyliyi Tarihi ve Tarihi Kronikleri [XIII-XVIII. YY]". *Kadim Akademi Sosial Bilimler Dergisi*, 3/2: 63-114.
- BUNYADOV, Z., M. ALİYEV. (1997). *Fətəlihan Xoyski*. Bakı: Şarg-Garb.
- ƏHMƏD, D. (2020). *Mühacirlərin Mirası Yeni Fotolar və Sənədlər*. Bakı: Çapar Yayınları.
- (ƏLİYARLI), Ş., BEHBUDOV, İ. T. (2013). *İstiqlal Fədailəri-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Nazirləri və Silahdaşları (1918-1920)*. Bakı: Mütərcim.
- ƏLİZADƏ, M. (2015). "Fətəli xan Xoyskinin qardaşı, general Hüseynqulu xanın nəvəsi: 'Böyüklerimiz hər gün Azərbaycanca dönmək ümidi ilə yaşayırdılar...'. *Türküstan*, 21-27 İyun 2015.
- ERİM, N. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)* (C I). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ƏZİMOVA, A. (2019). "Bakıda Azərbaycan Milli Siyasi Qüvvələri və Sosialistlər Arasında Ziddiyyətlərə Dair (Mart-Sentyabr 1917)". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi [Prof. Dr. Yaqub Mahmudov 80. Yıl Armağanı Özel Sayısı]*, 6 (5): 328-345.
- Fətəli Xan Xoyski Həyat və Fəaliyyəti (Sənəd və Materiallar)* (1998). Bakı: Azərbaycan.
- HAMBLY, GAVİN R. G., (2008). "Iran During the Reigns of Fath 'Alı Shāh and Muḥammad Shah", *The Cambridge History of Iran Volume 7 from Nadir Shah to the Islamic Republic* (ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville). Cambridge: Cambridge University Press: 144-173.
- HASMEHMETLİ, H. (Mayıs 1933). "28 Mayısın Büyük Kurbanı Feth Ali Han". *Azərbaycan Yurt Bilgisi*, 17/2: 196-198.
- XOYSKİ, L. (2019). "İlk beş üçrəngli Azərbaycan bayrağından biri bizim evimizdə idi". *Səs Qazeti*.
- İBRAHİMLİ, X. (2012). *Azərbaycan Mühacirəti Tarixi*. Bakı: ADPU Nəşriyyatı.
- İLYASOV, V. (2018). "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderləri: Fətəli xan Xoyski". *İki sahil*, 53.
- İSMAYIL, M, BAĞIROVA, M. (1997). *Şəki Xanlığı*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Qafqaz İslam Ordusu: Bakının Azad Edilməsi* (2013). (haz. Mehmet Rıhtım, Səriyyə Gündoğdu). Bakı: Nurlar NPM.

- KARAKOYUNLU, Y. (2017). "Hocalı Soykırımının Tarihi-Siyasi Sebepleri". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 226.
- QASIMLI, M. HÜSEYNOVA. E. (2013). *Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirləri*. Bakı: Mütərcim Nəşriyyat.
- QASIMLI, M. HÜSEYNOV C. (2005). *Azərbaycanın Baş Nazirləri*. Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı.
- QƏHRƏMANLI, N. (2008). *Nəsi bəy Nümunəsi Məktublar, Məqalələr, Çıxışlar və Haqqında Yazılar*. Bakı: Nurlan.
- QOCA, E. (2018). *Yüz İlin Işığında*. Bakı: DTX Nəşriyyat.
- QULİYEV, V. (2010). "Baş Nazirin Xanımı". *525-ci qəzet*.
- KEYKURİN, N. (2007). *Nağibəy Şeyxzamanlının Xatirələri və İstiqlaliyyət Fədailəri*. Bakı: Təknur MMC.
- MƏRDANOV, M., QULİYEV, Ə. (2003). *Azərbaycan Təhsili Xalq Cümhuriyyəti İllərində (1918-1920)*. Bakı: Çarşıoğlu.
- MƏRDANOV, M. (1959). *50 il Azərbaycan Səhnəsində (Xatirələr)*. Bakı: Uşaq və Gənclər Edebiyyatı Nəşriyyatı.
- MİKABERİDZE, A. (2007). *Historical Dictionary of Georgia*. USA-Maryland: The Scarecrow Press.
- MUHANOV, V. M. (2019). *Kavkaz v Perelomnuyu Epohu (1917-1921 gg.)*. Moskva: Modest Kolerov.
- Nəsi bəy Yusifbəyli - Milli İstiqlal və Dövlətçilik Mücahidi* (2013). (red. Firdovsiyyə Əhmədova). Bakı: Ziya.
- NƏZİRLİ, Ş. (1999). *Arxivlərin Sirri Açılır*. Bakı: "Elm" Nəşriyyatı.
- NESİBZADE, N. (1996). *Azərbaycan Xarici Siyasəti (1918-1920)*. Bakı: Ay-Ulduz Nəşriyyatı.
- PİPES, R. (1980). *The Formation of the Soviet Union Communism and Nationalism 1917-1923*. United States of America: Harvard University Press.
- RAZUMOVSKİY, V., MAKOVELSKİY, A., (2014). *Bakı Şəhərində Universitetin Yaradılması*. Bakı: Nurlar Nəşriyyatı.
- SABİNKOV, B. (1901). "Tsitsianov Knyaz Pavel Dmitriyeviç". *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Tom: XXI, Sankt Peterburg, 499-508.
- SARAY, M. (1993). *Azərbaycan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık.
- SHAHVAR, S. ABRAMOFF, E. (2018). "The Khan, the Shah and the Tsar: The Khanate of Talesh Between Iran and Russia". *Russian in Iran Diplomacy and Power in the Qajar Era and Beyond* (ed. Rudi Matthee & Elena Andreeva), London-New York: I. B. Tauris & Co. Ltd. Published.
- STEINBERG, Mark D. (2017). *The Russian Revolution 1905-1921*. Madison-New York: Oxford University Press.
- SÜLEYMANOVA, S. (1999). *Azərbaycanda İctimai-Siyasi Hərəkət (XIX Yüzyıllının Sonu-XX Yüzyıllının Əvvəlləri)*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası.
- ŞAHBAZOV, A. (2020). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun Zabit və Hərbi Məmurları (Tarixi Oçerklər)*. Bakı: Maarif.
- ŞİRİNOVA, A. (2013). "Fətəli Xan Xoyski hökuməti". *Xalq Cəbhəsi*, 10.
- TAHİRLİ, A. (2001). *Azərbaycan Mühacirəti (Tarixi, Mətbuatı, Mədəniyyət Mərkəzləri)*. Bakı: Tural-ə Nəşriyyat.
- Talat Paşa (2005). *Ermeni Vahşəti ve Osmanlı Devleti Raporu Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilaliyesi (İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra) 1916*. (ed. Ö. Andaç Uğurlu). İstanbul: Örgün Yayınevi.
- TƏRBİYƏT, M. (1987). *Dənışməndani-Azərbaycan* (tərc. İ. Şəms, Q. Kəndli). Bakı: Azərneşr.
- TOPÇUBAŞOV, Ə. (1998). *Paris Məktubları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sülh Nümayəndə Heyəti Sədrinin Azərbaycan Hökumətinə Məlumatları (Mart 1919-Noyabr 1919)* (tərc və çev. Vilayət Quliyev). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

- YAQUBLU, N. (2018). "Fətəli Xan Xoyski". *Cümhuriyyət Qurucuları*. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.
- YAZICI, T. (1995). "Fətəli Ali Şah". *DİA*, (C XII), 451-452.
- YEŞİLOT, O. (2008). "Türkmençay Antlaşması və Sonuçları". *A.Ü. Türkiyə Araşdırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36: 187-199.
- YEŞİLOT, O. (2010). *Ateş Çemberinde Azərbaycan*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- YILDIZ, Ş. (2004). *Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920)*. Bakı: Səda Nəşriyyatı.
- Zahid Han Xoyski'nin Mektubu.

Arşiv Belgeleri

- ARDA, f. 895, siy. 1, iş. 47, 249, 314.
- ARDA, f. 970, op 1, d. 1, 3, 5, 113, 1. 2, 95, 38, 157.
- ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş. 17, 22, 7.
- BCA, fon kodu: 930-1-0-0, yer kodu: 2-23-1; 930-1-0-0, yer kodu: 4-70-2; 930-1-0-0, yer kodu: 4-70-4; 930-1-0-0, yer kodu: 4-70-6.
- BOA, DH. EUM, 2. Şb., nr. 5/41/4.
- BOA, DH. EUM. KLH, nr. 1/22/1; 1/22/2-3.
- BOA, HR. SYS, nr. 2372/1; 2457/60.
- Tsentralniy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv Moskvı (TGIAM), f. 418, op. 307, d. 871.
- Tsentr Hraneniya Dokumentov do 1917g, f. 418, op. 77, ed. hr. 2329.

Gazeteler

- Azərbaycan*, No: 71, 12, 30, 50, 77.
- Kavkazskiy Kalendar na*, LXV, LXVI, LXVII, LXVIII.
- Kavkazskoe Slovo*, No: 98, 130, 132.
- Kommunist*, No: 42, 49.
- Qruziya*, No: 70, 26.VI.1920.
- "İstanbul Konferansı: Konferans Müzakəratı", *Sabah*, No: 10277, 25 Haziran 1334 [1918], s. 2.
- "Bakü'de Vaziyet-i Ahire", *İkdam*, No: 8366, 29 Mayıs 1336 [1920], s. 1.
- "Kafkasya'da Vaziyet", *Alemdar*, No: 2828-528, 1 Haziran 1336 [1920], s. 2.
- "Han Xoyski'nin Vefatı", *Vakit*, No: 931, 30 Haziran 1336 [1920], s. 1.
- "Tiflis'te Bir Suikast Tertibatı", *Vakit*, No: 1004, 25 Eylül 1336 [1920], s. 1.

AÇIKLAMALAR

¹ Dunbulilər, XIII. yüzüylın başından XVIII. yüzüylın sonlarına kadar günümüzde İran coğrafyasının batısında kalan Hoy, Urmiye, Tebriz, Nahçıvan, Şeki ve Gence'den, Türkiye sınırları içerisinde yer alan Hakkâri ve Van dâhil olmak üzere birçok bölgede hâkimiyet kurdu. Bu süre içinde birçok farklı kola ayrılan Dunbulilər aynı zamanda pek çok farklı inanç ve etnik unsuru içinde barındıran son derece karmaşık bir yapıya sahiptir. Mısır, Suriye ve Hicaz'a hâkim olan Eyyubiler döneminden başlayarak, söz konusu ettiğimiz bölgelerde hâkimiyet kuran Dunbulilər, Safevi Devleti döneminde Hoy merkezli olarak kurdukları beylikleri ile 1799 yılına kadar Güney Azərbaycan'da varlıklarını sürdürdüler. Evliya Çelebi de seyahatnamesinde Dunbulilerin, Abbasi Halifesi Harun Reşid zamanında Hoy ve civar bölgelerini imar etmek için bu bölgelere iskân edildiklerini aktarmaktadır. Kendi içlerinde birçok kola ayrılan Dunbuli ailelerinde tarih boyunca çeşitli sebeplerden anlaşmazlıklar meydana gelirken bu kollar arasında zamanla dil, din, kültür farklılıkları da ortaya çıktı. Örneğin, Van ve civarına yerleşen Dunbuliler Sünni iken, Hoy tarafına yerleşen Dunbuliler Şia mezhebindendir. Azərbaycan sınırları içerisinde kalanlar ise zamanla Azərbaycan Türkçesi konuşarak Azerbaycanlı kimliğine bürünmüşlerdir. (Başçı 2019: 63-114). Başçı'nın makalesinden yola çıkarak Dunbulilerin kökeni hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Tərbiyət 1987).

² 1771 yılında doğan Feth Ali Şah, Kaçar hanedanının kurucusu Ağa Muhammed Şah'ın kardeşi Hüseyin Kulu Han Cihansuz'un oğludur. Amcası Muhammed Şah'ın, çocuğu olmadığı için Feth Ali Şah'ı kendine veliaht tayin etmesinden sonra amcasının yerine geçti. Amcasının ölümünden sonra tahta geçen Feth Ali Şah, ilk olarak Horasan hanlarını kendine bağlayarak hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Ancak Şah zamanla İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bölgedeki hâkimiyet mücadelesinin zarar göreni oldu ve varlığını devam ettirebilmek için bu devletlerden birinin desteğine ihtiyaç duyar hâle geldi. Dönemin bu üç büyük gücünün kazanımı ise İngiltere oldu. 1803'te Rusya'nın işgal ettiği Gürcistan topraklarından çekilmesini isteyen Feth Ali Şah'ın bu davranışı Rusya ile İran arasında uzun yıllar sürecektir olan mücadeleyi başlattı. Bu savaşlar, Gülistan ve Türkmençay Antlaşmalarının imzalandığı ve İran'ın Bakü, Şirvan, Şeki ve Karabağ'ı Rusya'ya bırakmak zorunda kaldığı büyük yenilgilerle sonuçlandı. Feth Ali Şah, iktidarda bulunduğu süre boyunca İngiltere ile birçok kez ittifak antlaşması yapmış, bir dönem Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Yaklaşık 34 yıl İran tahtında kalan ve varlığını büyük devletlerle yaptığı ikili antlaşmalarla sürdüren Şah'ın çok sayıda eşi ve çocuğu olduğu yazılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Hambly 2008; Yazıcı 1995: 451-452).

³ Bu değerli mektubu benimle paylaştığı için Prof. Dr. Adalet Tahirzade'ye teşekkür ederim.

⁴ Cafer Kulu Han taşıdığı kılıcın ağırlığından dolayı Batmankılınc olarak anılmaktaydı. (Keykurin 2007: 132).

⁵ General Sisianov'un Cafer Kulu Han hakkında Hoyski adını kullandığı mektuplar için bk. (*Aktıy Sobranıyie Kavkazskoy Arheografıçeskoy Komissiyeyu* (AKAK), Tom II, 1868), s. 854-859; Osmanlı arşiv belgelerinde Han Hoyski adına ilk olarak 1915 yılında Emir Arslan Han Hoyski adı ile rastlanmaktadır. 1915 yılında Erzurum Valisi'nden alınan şifreli telgrafta Kafkasya'nın Gence şehrinden gelen Emir Arslan Han Hoyski'den bahsedilmektedir. Erzurum'a gelen Emir Arslan Han'ın burada İran şehbenderine misafir olarak Alman Konsolosu ile görüştüğü bildirilmektedir. Emir Arslan Han'ın bu görüşmeleri gerçekleştirmesindeki amacın ise bir firka ile Kafkasya'ya geçerek burada isyan çıkarmak olduğu yazılmaktadır. Emir Arslan Han kendisini Difai Cemiyeti İcra Reisi olarak tanıtmaktaydı ve Ahmed Bey Ağaoğlu ile Trabzon komiseri İsfendiyar Bey'in kendisini tanıdığını iddia etmekteydi. Erzurum Valisi telgrafın sonunda ilgili kişilerin bilgisine başvurulurarak Emir Arslan Han Hoyski'nin hüviyetinin tespitini talep etmektedir. (BOA, DH. EUM, 2. Şb., nr. 5/41/4). Bunun üzerine Osmanlı Devleti Dâhiliye Nezareti Emir Arslan Han'ın hüviyeti hakkında Ahmed Ağaoğlu'na başvurarak bilgi talebinde bulunmuştur. (BOA, DH. EUM. KLH, nr. 1/22/1). Ahmed Bey Ağaoğlu ise Dâhiliye Nezaretine cevap olarak gönderdiği mektubunda Hoyski ailesinin Gence'nin nüfuzlu ve soylu ailelerinden olduğunu aralarında Rus taraftarlığı güdenler de varsa bile Emir Arslan Han için "ihtiyata riayet" etmek koşuluyla kendisinden istifade edilebileceğini yazmıştır. (BOA, DH. EUM. KLH, nr. 1/22/2-3).

⁶ Sisianov'un Cafer Kulu Han'ı Han Hoyski adı ile takdim etmesinden sonra Tiflis Kafkas Namestniği olan General İvan Qudoviç, I. Aleksandr'ın adına Cafer Kulu Han ile bir anlaşma imzaladı böylece Şeki Hanlığı Cafer Kulu Han nesline geçti (Əhməd 2020: 12).

⁷ Kalbalı Han Hoyski, Cafer Kulu Han'ın ölümünden sonra tahta geçen oğlu İsmayıl Han'ın amcasının oğludur. İran Şahu Ahmed Mirza, Kalbalı Han'ın İran'a göç etmesini istemekteydi. Ancak bu konu hakkında kayıtlarda kesin bir bilgi yoktur. 28 Kasım 1828 tarihli bir belgeden kendisinin Hoy şehrini yönettiğini ve ünvanının Han olduğu bilinmektedir. Bu dönemde Hoy şehri Rus işgali altındaydı ve Kalbalı Han'a onlara sadık bir şekilde hizmet etmesi karşılığında tümgeneral rütbesi verildi. Oysa Kalbalı Han bu zamana kadar yaklaşık 20 yıl boyunca albay idi. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (AKAK, Tom VII, 1878: 658-659, 669).

⁸ Arşiv belgesinde İskender Han Hoyski'nin doğum tarihi net ifadelerle 25 Mayıs 1820 şeklinde yazılmaktadır. Aydın Məmmədov'un hazırladığı yazı dizisinden yola çıkarak ulaştığımız bir evrakta ise İskender Han'ın annesi Sara Beyim Hanım'ın buldukları şehri terk etmeleri yönündeki Ağustos 1819 tarihli karara doğumunu ve sağlığını gerekçe göstererek yaşamaması İskender Han'ın 1819 yılında doğmuş olabileceği ihtimalini de ortaya çıkarmaktadır. (AKAK, Tom VI, Çast 1, 1874: 743).

⁹ Arşiv belgesinde Hoyski'nin doğum tarihi olarak 25 Kasım 1875 verilmektedir. Bu durum dönemin takvimleriyle alakalıdır.

¹⁰ Fethali Han'a ait diplomanın bir örneği (Tsenthraneniya Dokumentov Do 1917g, f. 418, op. 77, ed. hr. 2329, l. 7)'de yer almaktadır.

¹¹ Fethali Han Hoyski'nin Murad adlı oğlundan olan torunu Tamara Hoyski, bir röportajında Enver Hoyski'nin hastalığına değinmektedir. "Küçük amcam Enver ağır hastaydı. Onu Moskova'da Kremlin hekimlerine gösterdiler. Hekimler onun ayaklarını ameliyat etmeye karar verdi. Ancak Enver "diyabet" hastasıydı. Narkozdan uyanamadı. Ve Moskova'daki Novodeviçye mezarlığına defnedildi". Ayrıntılı bilgi için bk. (Əhmədov 2019).

¹² Bu dönemde Rusya'da yaşanan gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Steinberg 2017).

¹³ Bakü'nün Kafkas İslam Ordusu tarafından işgalden kurtarılması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (*Qafqaz İslam Ordusu: Bakının Azad Edilməsi* 2013).

¹⁴ I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Osmanlı Devleti'nin mağlup devletler statüsünde imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 11. maddesine göre Osmanlı Devleti, savaştan önceki sınırlarına geri çekilmek zorundaydı. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin İran'ın kuzeyi ve batısındaki askerleri geri çekmesi gerekmektedir". Erim 1953: 521).

¹⁵ Üniversitenin açılmasıyla ilgili kanun hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Azerbaydjanskaya Demokratıçeskaya Respublika (1918-1920 gg.) Zakonodatelnıye Aktıy (Sbornik Dokumentov)* 1998.

¹⁶ Paris Barış Konferansı heyetinin bu dönemdeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Topçubaşov 1998).

¹⁷ Dönemin Başbakanı Nesib Bey Yusufbeyli Dışişleri Bakanı Hoyski'den Ermeni saldırılarının protesto edilerek durumun Wardrop, Haskell ve Gürcistan Hükümetine bildirilmesini istemiştir. (BCA, fon kodu: 930-1-0-0, yer kodu: 4-70-4; BCA, fon kodu: 930-1-0-0, yer kodu: 4-70-6; ARDA, f. 970, op. 1, d. 113, l. 2; ARDA, f. 970, op. 1, d. 113, l. 59).

¹⁸ Bağımsızlık dönemi Azerbaycan dış politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Nesibzade 1996).

¹⁹ Elşad Qoca, *Yüz İlin İşğında* adlı eserinde Fethali Han'ın ailesinin ve yakınlarının Bakü'de kaldığını yazmaktadır. Kızı Tamara'nın babasının ölüm haberini aldıktan sonra Tiflis'e gitmek için Bakü'deki resmî kurumlara başvurması ise bu durumu doğrular niteliktedir. (Qoca 2018: 97).

²⁰ Fethali Han Hoyski ile birlikte Bakü'den ayrılmak zorunda kalan isimler arasında Reşid Bey Kaplanov, İsmayıl Han Ziyadhanov, Nesib Bey Yusufbeyli, Hasan Bey Ağayev, Hudadat Bey Refibeyli, Ahmed Bey Pepinov, Mehmed Ali Rezulzade gibi isimler vardı. Ayrıntılı bilgi için bk. (Tahirli 2001: 32).

²¹ Bu gazete haberinde dikkatimizi çeken husus, Fethali Han Hoyski ile birlikte Nesib Bey Yusufbeyli'nin öldürüldüğü bilgisini vermesidir. Haberde adı geçen bir diğer isim olan Nesib Bey Yusufbeyli Azerbaycan tarihi açısından önemli bir simadır ve ölüm tarihi herhangi bir şüpheye mahal vermeyecek şekildedir. Yusufbeyli, Mayıs 1920'de öldürüldü. Aynı zamanda Yusufbeyli'nin Hoyski ile aynı kabirde bulunmaması bu kaynağın doğruluğunu sorgulamamıza sebep olmaktadır. Nesib Bey Yusufbeyli'nin hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Qəhrəmanlı 2008).

²² Olğerd Nayman-Mirza, "K 15-oy Gorovşine Smerti Fatali Hana Hoyskogo", adlı makalede geçen eser Gr. Tchalkhouchian, *Le Livre Rouge*, Imprimerie Veradzenount, Paris 1919'i işaret etmektedir.

²³ Talat Paşa 2005.